

*І.Д. Петренко,
завідувач наукової редакції
обласного пошукового
видавничого агентства
«Книга Пам'яті України»*

Функціонування закладів освіти на Кіровоградщині в період нацистської окупації

Засади нацистської політики в галузі долучення поневолених народів до наукових знань базувалися винятково на прагматичних цілях окупантів на максимальну експлуатацію трудових ресурсів на підкорених територіях, а новітні технології та висококваліфікована праця підкорених гітлерівцям потребувалася лише в обмежених кількостях. Тому нацисти згодилися на відкриття в Україні шкіл тільки з однією метою: щоб населення здобувало елементарну грамоту винятково для прочитання наказів та розпоряджень окупаційної влади, для розуміння нескладних технічних креслень, інструкцій та завдань, для роботи в полі біля сівалки, але не більше.

Конфліктів між нацистською та українською владою в цьому питанні не існувало доти, поки представники української інтелігенції, розуміючи роль освіти для народу, не розпочали створювати свої шкільні програми, зокрема з української історії та літератури, що повинні формувати національно свідому людину. Головне завдання, що ставилося перед школою і як його розуміла українська влада в перші місяці окупації області, озвучила газета «Українські вісті» за 14 січня 1942 року в № 4: «...Учням з першого ж дня в цих школах доведено всю серйозність і велич тих завдань і вимог, що стоять перед ними в галузі набуття глибоких, ґрунтовних знань та їхньої поведінки, відповідно до завдань нової епохи в житті нашої рідної Країни. Це цілком зрозуміло. Учні мусять усвідомити всю відповідальність, яку вони несуть перед державою, школою, учителем і батьками за якість своєї навчальної роботи, відношення до неї і свою поведінку. Із школи учень повинен вийти цілком культурною людиною, в найкращому розумінні цього слова, озброєним справжніми знаннями... Побажаємо, щоб школа рішуче стала на шлях виховання гідних синів нашої дорогої вільної Батьківщини в дусі відданості справі національного відродження нашого многострадального народу».

Таке бачення завдань української школи викликало гостру протидію гітлерівців, які боялися формування національної свідомості в поневоленого народу та оволодіння ним глибокими знаннями з основ наук. Тож керівництво освітою нацисти перебрали на себе, до дріб'язку регламентуючи все шкільне життя: початок і закінчення навчального року, запровадження обов'язкової початкової освіти і повне ігнорування середньої і вищої, надання всіх пріоритетів вивченню німецької мови тощо. Відтак, будь-які публікації будь-де, зокрема на сторінках кіровоградської газети «Український голос», на теми української історії, як і рекомендовані нові шкільні програми, нацисти

заборонили.

Попри все в роки окупації українська влада, перебуваючи під жорстким контролем нацистської, вибудувала систему керівництва освітою та організувала навчання дітей шкільного віку. Безпосередньо цією справою опікувалися міські, районні та сільські управи.

Восени 1941 року відновили свою роботу обласний та всі районні відділи освіти (у 1942 році перейменовані на районні, міські та обласну шкільні інспектури). Зокрема, у шкільній інспектурі Кіровоградської міської управи в квітні 1942 року працювали 3 особи – найменше з-поміж усіх працюючих в органах тогочасної української влади. У жовтні 1942 року обласним шкільним інспектором Кіровоградського гебітскомісаріату призначили професора Горбова. Наказ про це підписав особисто гебітскомісар Родде. Обласного шкільного інспектора попередили, щоб той виконував вказівки винятково гебітскомісара. Розраховуючи на повноцінну роботу шкіл Кіровоградщини в умовах нацистської окупації, обласний відділ освіти 10 жовтня 1941 року замовив у відділі постачання Кіровоградської міської управи 90 тисяч зошитів та 300 пляшечок чорнила.

Відповідно до розпорядження багатьох районних управ (вересень 1941 року) всі державні приміщення з усім майном підлягали інвентаризації та охороні. Це стосувалося також приміщень шкіл та всього шкільного майна. Деякі школи та їхнє майно наприкінці літа – початку осені 1941 року гітлерівці використовували для своїх потреб: будівлі під казарми, а парти й меблі – на дрова для військових кухонь. Про події серпня 1941 року в с. Триліси Олександрівського району згадував Іван Логвинович Ратушній – директор місцевої середньої школи: «Третього дня на шкільне подвір'я заїхала військово-господарська німецька частина, що випікала хліб і ремонтувала машини для передових частин фронту... Я саме був на подвір'ї й гауптман тієї частини звернувся до мене, щоб я їм відкрив школу. Я зразу ж пішов у хату за ключами, але не встиг ще й винести ключі, як двері шкільного будинку були вирвані з завісами, а віконне скло, разом з рамами, з страшним брязкотом вилітало на подвір'я. Я з жаху прямо остовпів... Через вікна вилітали шафи, таблиці, лавки і все з гуркотом розбивалося об суху землю. А коли почали викидати й розбивати мікроскопи, барометри, вольтметри, амперметри й інше дороге навчальне приладдя... – зайшов до середини будинку... Увесь фізичний, хімічний і природничий кабінети ... тепер були зовсім розгромлені...».

Проте в багатьох населених пунктах як власне школи, так і шкільне майно, збереглися. Зокрема в Устинівській середній школі № 1 на 6 липня 1942 року налічувалося 538 парт, 32 вчительські столи, а для занять фізичною культурою школа приберегла спортивний інвентар. Для освітлення класів і коридорів використовували 31 гасову лампу. Школу ще й змусили поділитися своїм майном з військовим комендантом Устинівки, жандармерією, курсами трактористів, місцевою електростанцією, сільською управою, кінотеатром, Біржою праці та 9 приватними особами. Для них директор школи Зубенко змушений віддати (це зафіксовано в акті) 26 шаф, 23 столи, 23 лавки, а також

стілці, ліжка та ін. У Березівській початковій школі Устинівського району, згідно з актом інвентаризації шкільного майна, на літо 1942 року числилося 63 найменувань предметів і навчальних посібників, серед них парти, дзеркало, мікроскоп, глобус, астролябія, колекції мінералів тощо. Незабаром відновилося навчання в Триліській школі – відкрилися чотири класи початкової школи. Учні старших класів пішли до десятирічної школи в сусіднє село Вищі Верещаки. В обох селах школи знаходилися в тих приміщеннях, що й до війни.

Попри всі численні негаразди перших місяців окупації, систему навчання залишили на деякий час довоєнну трирівневу: функціонували 1-4, 5-7 та зрідка 8-10 класи. Згодом окупанти проголосили обов'язковим навчання тільки в 1-4 класах. Відвідування учнями старших класів всіляко обмежувалося, зокрема й економічними засобами. Так, дітей віком від 14 років примушували працювати, а якщо вони не мали роботи, то отримували занижені норми хліба та інших продуктів харчування.

З 10 жовтня 1941 року з відновленням занять, зокрема в Олександрівському та Єлизаветградському районах, встановлювалася відповідна плата за навчання. Голова Єлизаветградської районної управи підписав з цього приводу наказ № 9 такого змісту: «...Відвідування дітьми 1-7 класів є обов'язковим, а 8-10 класів добровільним. Плата з дозволу Коменданта встановлюється така: 1-4 класи – 10 крб. на місяць; 5-7 класи – 15 крб. на місяць; 8-10 класи – 20 крб. на місяць. Строки внесення плати до 15 числа кожного місяця. Гроші приймає сільська управа по списку учнів, який їм буде представляти керівник школи. ... Пільги на плату за навчання надано тільки Районній Управі на представлення керівників школи і старшини села. Використання грошей на ремонт і привіз палива забороняється». Плата з учнів за навчання в старших класах не винахід окупантів – гроші з них брала радянська влада до війни.

1 вересня 1941 року – традиційний день початку занять, – не став початком роботи всіх шкіл області. Хоча вчителі, зокрема Седнівської школи Устинівського району, до початку занять 1 вересня 1941 року готувалися, тож переписали всіх учнів 1-9 класів та поцікавилися наявністю в них підручників, бо шкільну бібліотеку було повністю знищено. З'ясувалося, що до 1 класу готувалися прийти 15 діток, до 5 класу – 50 учнів, до 6 – 55, до 9 – 28, тобто до всіх класів від 1 до 9 включно. Однак школярі мали «на руках» тільки 40% підручників від потреби. Районні відділи освіти вимагали від директорів шкіл інформації про наявність вчителів. На 2 вересня 1941 року такі списки надійшли від Новоустинівської неповної середньої школи. Директор школи Галина Волосян склала не тільки списки вчителів, а й розподілила між ними навчальні предмети та тижневі навантаження. Так, вчитель А.П. Куряченко в 2, 3 та 5 класах викладав математику й ботаніку; В.Ф. Снігур в 5-7 класах читав фізику й математику; географію, історію та зоологію в 5-7 класах викладала сама директор.

Третього вересня 1941 року, отримавши інформації зі шкіл, Устинівський районний відділ освіти розіслав наказ № 1 з вимогою до всіх вчителів «негайно

приступити до повного наведення порядку в школах самими вчителями; зробити облік наявності всіх підручників в учнів; привести в порядок бібліотеки; подати відомості про забезпечення шкіл паливом». Незаперечно, що заняття в школах Устинівського району розпочалися у вересні, але з деяким запізненням. На середину вересня 1941 року тільки одна школа Устинівського району – Седнівська НСШ, без поважних, на думку районної управи, причин припинила заняття, унаслідок чого директора школи В.З. Іванченка 21 вересня звільнили з роботи та призначили нового – О.І. Шевченка. Районний відділ освіти в особі його завідувача застеріг всіх керівників шкіл «...що коли буде виявлено саботаж в роботі і не бажання працювати, буде вжито більш суворі заходи». На 1 листопада 1941 року шкільна мережа, зокрема в Устинівському районі, налічувала 15 початкових шкіл з 1-4 класами навчання; 2 середні школи з 1-10 класами; решта – 14 шкіл, семирічні з 1-7 класами. Загалом навчання в районі здійснювалося в 31 школі у 142 класах. Найбільшою, закономірно, була Устинівська середня школа № 1. У ній створили 17 класів-комплектів: 1, 6, 7, 9 та 10 класів було по двоє, а 8 класів – троє. Крім середньої, в Устинівці діяли НСШ № 2 та початкова школа № 3.

Станом на 1 січня 1942 року в Устинівському районі працювали вже 33 школи, де навчалися 2504 учні. До першого класу восени 1941 року пішли 319 школярів Устинівщини.

У деяких районах школи розпочинали заняття в жовтні, та, навіть, в грудні 1941 року. Навчання в школах Єлизаветградського району розпочалися у вересні 1941 року. Але тривали вони недовго: 24 вересня районна управа наказала тимчасово зачинити школи, а учнів від 14 років та вчителів відправити на польові роботи. 22 вересня 1941 року в школі с. Торговиця Підвисоцького району тільки розпочався ремонт. На цей день до школи, на прохання її директора К.О. Дупчевського, прибули шкляр, 6 мазальниць, 2 чоловіки, які готували глиняний заміс, та 4, які заносили до класів парти. Допомогу в ремонті школи надала національна рада (так називалася сільська управа) с. Торговиці.

13 жовтня 1941 року запрацювала Маловисківська середня школа. До 10 класу прийшли 18 учнів. Школа через тісноту приміщень та велику кількість дітей працювала в дві зміни. Схоже, що навчання в 43 школах Хмельівського району та в 28 школах Новоархангельського району теж розпочалися в жовтні місяці. До Покровської середньої школи Аджамського району в перший день занять – 25 жовтня 1941 року, – з'явилися 225 учнів. Школа на цей час виявилася розграбованою місцевими мародерами: вікна не мали скла, кругом протяги, кабінети розграбовані й холодні, про завезення палива ніхто не потурбувався. Про таку сумну картину в сільській школі повідомила газета «Український голос» в номері за 15 листопада 1941 року. У таких несприятливих умовах заняття в Покровській школі тривали до 5 листопада. Потім Аджамська районна управа наказала припинити навчання для учнів 5-10 класів. «Багато учнів зі слізьми залишали школу» – писала обласна газета. Однак вже 12 листопада до Аджамки надійшов наказ з Кіровограда відновити роботу цієї сільської школи.

4 листопада 1941 року голова Онуфріївської райуправи Соломко повідомив всіх директорів шкіл та голів сільуправ, що в районі запроваджується навчання за 7 класів та просив допомогти вчителям залучити всіх учнів до відвідування шкіл. Майже аналогічним виявилось розпорядження Новопраської райуправи. Її голова Вібе наказав відправляти дітей до школи з 7 років, обов'язкове навчання тривало до 7 класу, і воно було безкоштовним. За навчання в 8-10 класах Новопраського району встановлювалася плата в 150 крб. за навчальний рік. Батьків попередили про накладання на них штрафів у випадку ухиляння від навчання своїх дітей.

Навчання в деяких школах м. Кіровограда (№№ 1, 2, 15, 17, 27, 32 та 33) розпочалися тільки 25 листопада 1941 року. Цього дня до школи пішли багато дітей шкільного віку з окраїн міста – Кушівки, Катранівки, Новоолексіївки, Новомиколаївки, Завадівки, Масляниківки та Бикової. Однак навчання в школах № 2, 15 та 27 відразу й припинилися. Учні, які проживали в центральній частині міста, були позбавлені можливості навчатися. Головна причина в тому, що шкільні будівлі зайняли окупанти. Зокрема в школі № 6 міста Кіровограда розташувалася військова комендатура, згодом у ній влаштували склади макулатури.

До війни в с. Суботці Знам'янського району діяли дві школи. У грудні 1941 року навчання розпочалися тільки в одній – для учнів 1-8 класів. Якщо до війни школу відвідували 206 дітей, то наприкінці 1941 року до неї повернулися 178 учнів. Дивним чином директор Суботцівської школи Жуковський одночасно числився і начальником сільської охорони (поліції). До початку грудня 1941 року приміщення середньої школи с. Новгородки остаточно відремонтували, районна управа подбала про завезення палива, а 8 грудня розпочалися заняття в 5-10 класах. Інакше до справи навчання поставилися в с. Новостародуб Петрівського району. У двох сільських школах, де директорами працювали Кошик і Равич, учні до школи майже не ходили – в класах було холодно, на всіх не вистачало парт, тож сільській управі довелося в січні 1942 року організувати навчання тільки в одній школі, а іншу – зачинили. Восени 1941 року в м. Новогеоргіївську запрацювали чотири школи: середня з 15 вчителями, 2 неповні (16 вчителів) та 1 початкова, де навчання здійснювали 4 вчителів.

Терміни зимових канікул не порушували ті школи, які розпочали роботу впродовж вересня-жовтня. Зокрема, передноворічні вакації в школах Устинівського району розпочалися 24 грудня і тривали вони по 2 січня 1942 року. Відділ освіти наказав відсвяткувати Різдво Христове впродовж 25-27 грудня. Для цього рекомендувалося підготувати вчителями і учнями українські народні пісні, танці, здійснити постановки п'єс. Після свят 28 та 29 грудня для всіх учителів на базі Устинівського районного відділу освіти проведено нараду.

Навчання в школах, зокрема Устинівського району, тривали до літа 1942 року. 28 травня 1942 року шкільний інспектор Устинівського району наказав припинити заняття в 3-4 класах з 5 червня, а потім «вчителі та учні працюють на прополці та збиранні лікарських рослин. Заняття в 1-2 класах продовжуються без перерв». У Маловисківському районі в червні 1942 року

закінчилися заняття в 34 школах. Районна та сільські управи забезпечили навчання дітей у 34 перших класах, у 34 других класах, у 28 третіх та в 20 четвертих класах. Упродовж 1941-1942 навчального року 82 вчителі Маловисківського району сумлінно виконували свої професійні обов'язки. Серед 34 шкіл кращою за всіма показниками визнали Новопиську, де директором працював Томко. Учні ще й збирали брухт кольорових металів. До заготконтори РСС від шкіл Маловисківського району його надійшло 2500 кг. Серед 29 шкіл Кіровоградського району, які в червні 1942 року припинили навчання і відправили на канікули 1200 дітей 1-4 класів, кращими визнали Бережинську, Соколівську та Лелеківську початкові школи. Діти, звичайно, свої канікули провели на сільськогосподарських роботах чи на збиранні лікарських трав – кореня валер'янки, кропиви, чистотілу та ін.

Коли багато шкіл області вже закінчували заняття, то з дозволу міського комісара навчання в школах №№ 2, 15, 27 м. Кіровограда розпочалися лише 27 квітня, а в школі № 6 – в травні 1942 року. Також запрацювала початкова школа в дитячому будинку № 1 м. Кіровограда.

За системою, встановленою ще до війни, школи звітували про свою роботу. Зокрема у звіті Устинівської середньої школи за I півріччя 1941-1942 навчального року зазначалось, що навчанням охоплено 303 учнів 1-10 класів. Школу з різних причин не відвідували 12 учнів. Успішність досягла 78,8%. Повноцінне заняття в старших класах розпочали пізно – з 1 грудня 1941 року. З фізики, хімії відсутні наочні прилади та реактиви, а з географії – карти. Найгірше навчалися учні 5 та 6-х класів. В школі діяли два гуртки – співочий та драматичний.

Про свою роботу прозвітували і з Світлопільської неповної середньої школи Новопраського району. До грудня 1942 року 1-6 класи відвідували 93 учні. 6 учнів зарахували до «невстигаючих». Загалом у школі викладалося 15 предметів і серед них – українська мова усна і письмова (успішність учнів 92% та 89,7%), німецька мова – успішність 92,5%, каліграфія – успішність 89,7%, історія – успішність 91,65%, фізика – успішність 95% тощо. Стовідсоткову успішність учні мали тільки з чотирьох предметів: музичного виховання, малювання, креслення та фізкультури. Така система звітності за своєю суттю нічим не відрізнялася від довоєнної радянської, де на перший план виступали виключно відсотки.

Директори шкіл звітували і про відвідування учнями школи. Так в інформації зі школи с. Базелеве Бобринецького району (дата в документі відсутня, але мова йде, напевне, про 1941 або 1942 рік) повідомлено таке:

	16 грудня	17 грудня	18 грудн я	20 грудня				
	по списку	від-відують	по списку	від-відують	по списку	від-відують	по списку	від-відують

1 клас								
2 клас								
3 клас								
	20	11	20	13	20	14	20	15
	15	7	15	8	15	9	15	11
	9	5	9	6	9	6	9	7
Загалом	44	23	44	27	44	29	44	33

Ситуація з відвідуванням учнями занять, коли до класів з'являлися половина з них, схоже, виявилася типовою для багатьох шкіл області. Нині важко встановити причини ігнорування перш за все батьками такого важливого моменту в житті власних дітей, як їх навчання в школі. Однак, беззаперечним є те, що влада на це реагувала відповідно. Так, 19 січня 1942 року Єлизаветградська районна управа надіслала до всіх старост сільських управ та кожному директору школи наказ. Його отримали і у Весело-Кутській сільуправі: «Райуправа, інспектура народної освіти неодноразово нагадувала Вам, що навчання дітей є обов'язковим і що Ви повинні прикласти максимум енергії, щоб всі діти шкільного віку були охоплені школою. Все ж до цього часу по сільуправі не охоплено навчанням в 1-5 класах 58 дітей. Райуправа пропонує вжити заходи: 1. По подвірних списках перевірити наявність дітей, які повинні вчитися в 1-5 кл. Скласти списки усіх дітей з зазначенням в якому класі дитина учиться. А якщо не учиться, то вказати причину цього і вжити заходів з боку учителів і сільських управ. Скликати в сільуправі нараду учителів, на якій обговорити питання про боротьбу за охоплення всіх без винятку дітей навчанням в 1-5 класах...».

Також нехтували відвідуванням уроків й учні Шнейдерівської школи Устинівського району. Так, до 15 листопада 1942 року перший клас відвідували 10-11 учнів з 16, а пізніше – тільки 3 дітей, а в 4 класі з 14 учнів школу відвідували лише 6. За такого ставлення батьків до навчання своїх дітей директор школи наполіг, щоб сільуправа оштрафувала їх за недбайливе виконання своїх батьківських обов'язків щодо навчання власних дітей. Схоже, що деякі батьки неохоче відправляли своїх дітей на навчання і в Онуфріївському районі, тож німецький комендант Онуфріївки Екерт 14 листопада 1941 року розповсюдив оголошення, в якому повідомив всіх нерадивих батьків про те, що їх штрафуватимуть на 50 крб., якщо їхні діти не ходитимуть до школи. 2 червня 1942 року гебітскомісар Олександрії-Інгульця, а до складу цього гебіту входило кілька районів, зокрема Онуфріївський, наказав штрафувати всіх батьків, які ухиляються від навчання своїх дітей (10 крб. за кожен день пропущених учнями занять).

Штрафами влада намагалася покращити відвідування учнями шкіл і в Новогеоргіївському районі. Так, 4 травня 1942 року Новогеоргіївська міська управа розіслала батькам зобов'язання негайно відправити до школи № 4 своїх

дітей, які перед цим регулярно пропускали навчання. Загалом зобов'язання отримали 24 батьків. Списки злісних невідвідувачів школи та адреси їхніх батьків дирекції шкіл № 1, 2 та 3 теж передали до Новопраської міської управи. Так, до школи №3 вперто не ходили 17 учнів, школи № 1 та 2 загалом не відвідували 97 учнів. Попередження й розмови з батьками в міській управі позитивного результату щодо відвідування дітьми школи, мабуть, не дали. Тож Новогеоргіївська міська управа, отримавши дані з шкіл міста про відвідування занять учнями в новому 1942-1943 навчальному році, 7 жовтня 1942 року вирішила покарати батьків, зокрема тих учнів, які навчалися в школах № 1 та № 2, примусовими роботами в лісі впродовж 6 діб. До лісу на заготівлю дров під конвоєм відправилися жителі Новогеоргіївська, загалом майже 100 батьків.

Практика посилення батьків, які ухилялися від навчання своїх дітей, на примусові роботи, набула великого поширення в Новогеоргіївському районі. Так, 17 жовтня 1942 року Новогеоргіївська районна управа оштрафувала 37 громадян с. Золотарівка примусовими роботами в лісі впродовж 3-х днів з тієї причини, що їхні діти не відвідували школу. 24 жовтня 1942 року Новогеоргіївська райуправа оштрафувала 23 батьків з с. Табурище по 50 крб. кожного, бо «не посилали дітей до школи». Сума, яку вони загалом внесли до каси сільуправи, складала 1150 крб.

Відділи освіти, згодом шкільні інспектори, здійснювали контроль за роботою шкіл. Для цього директори шкіл викликалися в райони на наради, надсилали письмові звіти, до шкіл з метою їхньої перевірки виїжджали шкільні інспектори. Так, Устинівський районний відділ освіти 19 жовтня 1941 року організував нараду за участю директорів шкіл, де, зокрема, керівники відзвітували про ремонти шкіл, про забезпечення паливом, про наявність підручників, про здійснення обліку дітей 1-4 класів, про укомплектування педагогічними кадрами. 27 жовтня 1941 року директори звітували Устинівському районному відділу освіти про осінні роботи вчителів і учнів у колгоспах, про забезпечення шкіл і вчителів паливом, про відвідування учнями школи. 1 листопада 1941 року до відділу освіти надійшли чергові звіти, цього разу про укомплектування шкіл учнями, формування класів. 28 грудня відділ освіти запросив вчителів Устинівщини на дводенну нараду. Так у роки окупації здійснювався контроль за діяльністю шкіл. Напевне, що подібна система діяла не тільки в Устинівському районі, а по всій Кіровоградщині.

Після закінчення 1941-1942 навчального року сільські управи, виконуючи розпорядження районної влади, взялися за ремонти шкільних будівель. Зокрема в липні 1942 року Ворошилівська сільська управа Устинівського району найняла жінок та чоловіків на ремонт Брильцівської школи. Жінки обмазали школу зовні білою та рудою глиною (250 крб.), помазали й побілили школу зсередини (150 крб.), чоловіки поремонтували парти (70 крб.), а також здійснили ремонт горища та лежаків (100 крб). Всі роботи, які для сільської управи коштували 600 крб., директор школи Г.Ф. Пікуль та староста сільуправи А.М. Фішер визнали «добрими». Директор Широкобалківської початкової школи Устинівського району І.В. Жбанов ремонт школи організував сам. Для

цього він 3 серпня 1942 року звернувся до Устинівського відділу освіти з проханням видати йому 700 крб. готівкою. Того ж дня, 3 серпня 1942 року, директор необхідну суму коштів – 700 крб., отримав без будь-яких зволікань.

Де в цей час перебували сільські вчителі? Напевне, що на роботах в громадських дворах. Зокрема, голова Устинівської районної управи Штромаєр розіслав на школи району «роз'яснення», за яким «всі вчителі, технічні працівники, керівники шкіл, якщо закінчився ремонт шкіл, повинні працювати в колгоспі на польових роботах до початку навчального року. За роботи розплачується колгосп». Учителі, які не працювали влітку в громадських дворах, на яку-небудь допомогу від господарства – підводою, дровами, соломою, зерном, могли не розраховувати. Їх про це повідомили деякі старости сільських управ.

Крім праці в полі, вчителі виконували й інші види робіт. Так, у квітні 1943 року директор Торговецької школи Підвисоцького району К.О. Дупчевський працював, напевне що в позаурочний час, у сільуправі, де нараховував плани здачі м'яса жителями села, складав списки і на здачу молока та списки на наділення односельців городами.

На районні та сільські управи покладалося завдання забезпечення шкіл та вчителів паливом. У багатьох випадках місцеве керівництво до цього ставилося доволі байдуже. У вересні 1941 року Седнівська школа Устинівського району не мала жодного кілограма палива. Подібна ситуація виникла і в школах Єлизаветградського району. Тому Єлизаветградська районна управа 17 листопада 1941 року надіслала всім старостам сіл застереження такого змісту: «За відомостями, які є в Райуправі, відомо, що окремі старости сільуправ відмовляються від проведення ремонту шкіл та заводу палива. Райуправа роз'яснює, що ремонт шкіл і завіз палива проводиться за рахунок колгоспів і ніякі посилення на відсутність коштів у сільських управ не може бути причиною відсутності в школах палива».

18 листопада 1942 року директор Шнейдерівської школи повідомив шкільного інспектора Устинівського району, що з колгоспу «Пролетарій» для школи завезли 65 ц палива, а з бувшого колгоспу ім. Калініна не завезли 25 ц. «Прошу допомогти – вказавши старості сільуправи пану Димиденку». У прохолодних класах у зиму 1942 року навчалися учні Устинівської середньої школи № 1, адже, як звітував директор, «палива до школи завезли на 40%, а останнє не завезено через безвідповідальне ставлення керівництва сільуправи». У школі містечка Олександрівка взимку 1942 року взагалі деякий час не топили. Газета «Українські вісті» 28 січня 1942 року навіть надрукувала з цього приводу критичну замітку такого змісту: «Олександрівська школа вже тиждень як припинила навчання за відсутністю палива, яке ніяк не може завезти староста громадського двору Тимофійенко. Цей староста більш важливою справою вважає послати в сусіднє село пароконні сани з людьми за горілкою, ніж привезти соломи для школи. Свій вчинок він обумовлює тим, що, мовляв, «без горілки працювати не можемо». Холодні шкільні класи взимку – не рідкість в умовах окупації.

Місцева влада дбала про виплати заробітної плати шкільним інспекторам, директорам шкіл, учителям. Для цього керувалися циркуляром від 5 квітня 1942 року «Про врегулювання заробітної плати вчителів», підписаним Рейхскомісаром України Е. Кохом. Так, тижневе навантаження для учителів-чоловіків встановили від 28 (мінімальне) до 32 уроків (максимальне), для учителів-жінок – від 26 до 30 годин на тиждень. За однакової кількості щотижневого навантаження жінки в школах отримували 90% від зарплати вчителя-чоловіка. Не оминули надбавок за стаж. Так, тим вчителям, які відпрацювали в школі 25 і більше років, нараховували 10% до зарплати, за наявності 30 і до 35 років стажу надбавки становили 20%. Квартири для вчителів надавалися владою на умовах оплати. Учителям дозволили тримати городи площею, що не перевищувала 1 га. За землю вони сплачували по 30 коп. за 0,01 га.

Так, районний шкільний інспектор у 1942 році отримував 1000 крб. щомісячної зарплати, його заступник – 700 крб. Директор Криничуватської неповної середньої школи Устинівського району І.Д. Чупуштан у листопаді 1941 року, до затвердження циркуляру від 05.04.1942 року, отримав 556 крб. 50 коп. заробітної плати. Учителька 5-6 класів цієї ж школи Г.П. Сесмій за листопад отримала 572 крб. 98 коп. зарплатні: 515 крб. 55 коп. їй нараховували за уроки, 64 крб. – за перевірку зошитів, 30 крб. – за класне керівництво, загалом нарахування склало 609 крб. 55 коп. З цієї суми вираховували 36 крб. 57 коп. на «охорону здоров'я», тож вчителька отримала майже 573 крб. «чистої» заробітної плати. Її тижневе навантаження тоді становило 29 годин.

Окрім заробітної плати, учителям ще видавали продуктові пайки. Так, вчитель школи с. Степанівка Устинівського району Г.І. Волков у листопаді 1941 року отримав 112 кг жита, прибиральниця школи Наталка Гуненко отримала 360 кг жита.

Заробітна плата вчителів упродовж усієї окупації залишалася доволі значною. Так, у вересні 1943 року вчителям В.-Андрусівської школи Новогеоргіївського району нараховували такі зарплати:

Прізвище, ім'я, по батькові	Посада	Нараховано	Утримано	До виплати
Кітляр Микола Олекс.	Зав.учит.	780	58,55	721,45
Податель Степан Яков.	Учит.	900	71,05	828,95
Доненко Ананій Семен.	-//-	720	58,55	661,45
Ковтун Ївга Іванівна	-//-	810	71,05	738,95
Живолуп Сава Федор.	-//-	780	58,55	721,45
Рижик Марія Леонт.	-//-	810	71,05	738,95

Технічному персоналу – завідувачам шкільними господарствами та

прибиральницям класних кімнат, сторожам та пічникам, – спочатку встановили нарахування зарплати в трудовнях з виплатою за них з колгоспних та радгоспних кас. Так, за миття однієї шкільної кімнати Єлизаветградська районна управа встановила оплату в жовтні 1941 року в 15 трудовнів. З 1942 року технічний персонал увели в штати шкіл і виплати їм, доволі низькі, здійснювали з бюджету районних управ. Зокрема завгоспу Великоандрусівської школи Новогеоргіївського району Григорію Ільковичу Полтавцю у вересні 1943 року нарахували 200 крб. зарплати, двом техпрацівникам видали зарплату 180 та 150 крб. (у п'ять разів меншу за зарплату вчителів).

На час канікул учителі отримували 50% зарплати від ставки. Ці виплати заміняли відпускні. На деяких учителів влада накладала штрафи, однак не за невиконання навчальних планів чи порушення ними трудової дисципліни під час роботи школи, а зовсім з інших причин. Зокрема влітку 1943 року Устинівська районна управа наказала старості сільської управи оштрафувати вчителя В.-Михачівської школи Ризуненка на 200 крб. за те, що той вчасно не прозвітував про роботу учнів на просапних роботах у громадському дворі.

Всі школи фінансувалися з районних бюджетів, а ті, в свою чергу, наповнювалися через податки та штрафи. Кошторис витрат, зокрема Устинівського відділу освіти, на період з 1 січня по 1 квітня 1942 року становив 175 тис. 192 крб. 10 коп. Ця сума передбачалася на утримання двох шкільних інспекторів, 34 директорів і завідувачів шкіл, 55 учителів 1-4 класів, 59 учителів 5-7 класів, 14 учителів 8-10 класів, 32 прибиральниць. 5 тис. крб. запланували на придбання учнівського приладдя і 1 тис. крб. – на інвентар.

Контингент учителів зберігся довоєнний, хоча дехто з них, особливо чоловіки, пішли добровольцями на фронт, деякі записалися до наспіх створених партизанських загонів. Були серед педагогів й такі, які перейшли на роботу до нових органів влади – райуправ, бірж праці, поліції та віддано слугували німцям.

Упродовж вересня 1941 року всіх педагогів взяли на облік. 1 жовтня 1941 року Кіровоградський обласний відділ народної освіти наказав усім завідувачам районних відділів направити до області дані про наявність учителів у кожній школі та попередив, що віднині призначати на посади педагогічних працівників має право тільки він. Всупереч такій системі комплектування шкіл дефіцит педагогічних кадрів спостерігався впродовж всього періоду окупації. Так, тільки для шкіл Маловисківського району не вистачало впродовж 1941-1942 навчального року 17 вчителів.

З часом багатьох національно налаштованих вчителів гітлерівці заарештували – масові арешти припали на весну-літо 1943 року. Їх відправили до тюрми «СД» м. Кіровограда, де одних стратили, а інших переправили до німецьких концтаборів. «... Арештовані майже самі вчителі середніх шкіл разом з їх завідувачем й інспектором районного відділу освіти. Привезли до тюрми біля 60-ти осіб», – згадував про літо 1943 року І.Л. Ратушній. На той час його, директора агрономічної школи с. Івангород Олександрівського району, заарештували та нещадно катували в кіровоградській тюрмі «СД». Такаж участь

випала на долю шкільного інспектора Олександрівського району Шевченко.

У жовтні 1941 року особисто від завідувача обласного відділу освіти Луб'яного на районні відділи освіти надійшли «Тимчасові тижневі навчальні плани по школах Кіровоградської області з українською мовою навчання» на І чверть 1941-1942 навчального року. Плани передбачали запровадження деяких нововведень, зокрема музичного виховання в усіх класах (з 1 по 10) по 1 годині на тиждень. На уроках музичного виховання та в позакласній роботі учнів навчали співів, організовували хори, залучали до музичних та танцювальних гуртків. Увага до вивчення німецької мови в умовах окупації не ослабла, а, навпаки, посилилася: її наказали вивчати з 3 класу по 3 години на тиждень.

Змін зазнали і деякі інші предмети. Зокрема 5 листопада 1941 року всі школи Устинівського району, та, напевне, й інших районів області, отримали роз'яснення щодо вичення історії України в 3-4 класах – її необхідно вивчати винятково за працями історика Грушевського. Одночасно наказали директорам шкіл вилучити з шкільних бібліотек книги письменників революційного часу, але не знищувати їх, а зберігати. Твори українських дореволюційних письменників звеліли залишити, а всю політико-економічну літературу з шкільних бібліотек вилучити і привезти до Устинівки.

Восени 1942 року запрацювали комісії вчителів та працівників відділів освіти з виправлення шкільних довоєнних підручників, за якими учні вчилися і в період нацистської окупації. З жовтня 1942 року така комісія розробила свої рекомендації вчителям Устинівського району. Члени комісії пропонували внести в підручники багато коректив. Так, у Букварі (1 клас) на стор. 3 потрібно заклеїти портрети Леніна і Сталіна; на стор. 10 – не використовувати слово «піонер», натомість вживати «учень»; на стор. 47 не розглядати малюнок та статтю тощо. У Читанці комісія рекомендувала вчителям стор. 3-7 зовсім не використовувати для читання; на стор. 12-15 не користуватися статтями «Ім'я Леніна», «Мавзолей», «Москва»; на стор. 22 і 23 оминати статтю «Київ», «Комуністична партія»; на стор. 47 не читати оповідання «Про товариша Ворошилова». Зміни в Читанці стосувалися загалом 58 сторінок. На уроках з української мови комісія радила не вживати в написанні слова «Чапаєв, Ленін, Сталін, жовтень, піонер», речення «Хай живе Червона Армія» тощо. Значні зміни внесені й в підручник з арифметики. Десятки завдань і задач, які мали «комуністичне забарвлення», комісія пропонувала не розв'язувати на уроках, не давати учням як домашні завдання тощо. Уже після війни багато членів таких комісій опинилися в радянських концтаборах. Практика внесення виправлень в шкільні підручники розпочалася задовго до війни: вчителів і учнів змушували замальовувати портрети «ворогів народу», закреслювати їхні прізвища, заклеювати сторінки з біографіями репресованих.

Новий 1942-1943 навчальний рік у багатьох школах розпочався 1 вересня. Школи до цього дня готувалися. Так, Устинівська районна управа ще 5 серпня 1942 року наказала директорам шкіл «зробити контрольний облік дітей 1930-1935 років народження в районі діяльності школи». Керівників шкіл та старост сілуправ, зокрема Єлизаветградського району, про дату початку занять

попередили з районної управи: «Районна управа повідомляє, – говорилося в зверненні до них, – що згідно розпорядження повітового комісара з 1.09.1942 року розпочинається навчання в 1-4 класах українських шкіл. Вам необхідно перевірити стан готовності шкільних приміщень до навчання, звільнити класні кімнати, якщо вони зайняті і перевірити списки дітей, які підлягають навчанню та забезпечити 100% явку їх до школи».

В Олександрівському, Єлизаветградському, Кам'янському та Чигиринському районах команду розпочинати навчання 1 вересня дав гебітскомісар Ланге. Для цього навіть розвісили по селах звернення до батьків. Гебітскомісар їх попередив, що навчання розпочнеться в 1-4 класах 1 вересня, що школу повинні відвідувати діти 1934 (першої половини) – 1935 року народження та старші, наголошувалось на тому, що навчання є обов'язковим. «Батьки, які не пошлють своїх дітей, або ж відриватимуть їх від школи, будуть суворо покарані», – говорилося насамкінець у зверненні гітлерівського чиновника. У Витязівському районі навчання в 27 школах розпочалося 15 вересня 1942 року. До 1-4 класів з'явилися 639 учнів. «По закінченню сільськогосподарських робіт кількість учнів ще збільшиться», – запевнила читачів газета «Бобринецький голос» у номері за 26 жовтня 1942 року.

Навчання в 28 школах школах Кіровоградського району попри те, що упродовж літа їх відремонтували, забезпечили меблями, укомплектували учительськими кадрами, розпочалися лише 1 жовтня 1942 року.

1942-1943 навчальний рік – найспокійніший за увесь період окупації. Однак багато дітей шкільного віку м. Кіровограда до школи так і не пішли. Причина одна – їхні довоєнні шкільні будівлі окупанти все ще використовували для своїх потреб. Кіровоградська міська управа змушена запровадити навчання в школах №№ 17, 2, 3, 27, 15, 1, 12, 21 у дві зміни. «Більше шкіл відкриватися не буде», – повідомив гебітскомісар міста через газету «Українські вісті» 28 жовтня 1942 року.

Літо 1943 року школярі провели на польових роботах. 21 серпня 1943 року інспектор шкіл Новогеоргіївського району Мусієнко розіслав наказ усім школам району про закінчення 31 серпня учнівських канікул і про початок занять в усіх школах району 1 вересня. Однак навчання, зокрема в Олександрівському та Єлизаветградському районах, тривало недовго. 26 листопада 1943 року гебітскомісар Ланге надіслав районним старшинам наказ припинити навчання в усіх школах, мотивуючи це тим, що дров на опалення приміщень установ та організацій катастрофічно не вистачає, тож всі початкові школи мають припинити свою роботу, а паливо передати підприємствам. Вже за тиждень після цього наказу с. Єлизаветградку та увесь район визволила радянська армія. Деякі інші райони області визволили ще раніше. Зрозуміло, що за умов ведення запеклих бойових дій заняття в школах припинилися. Вже в повоєнний час в школах з'явилися такі учні, яких називали «переростками» – вони на кілька років були старшими від своїх однокласників. Це свідчення того, що в період окупації такі діти не відвідували школу з різних причин. Їх, «переростків», виявилось багато.

Крім початкових та подекуди середніх шкіл, створювалися спеціальні школи профтехнічного спрямування: агрономічна школа в Івангороді, столярна школа в Онуфріївці, діяли курси підвищення професійної кваліфікації, зокрема курси бухгалтерів для громадських дворів (в м. Бобринці та м. Долинській). Замість зоотехнічної школи, що діяла до війни в с. Ерделівка Хмельівського району, у роки окупації заснували садово-городню з терміном навчання 3 роки. На 1-ий курс брали учнів з освітою 7 класів. Багато МТС області організували курси з вивчення тракторної справи.

У Кіровограді та, напевне, що в кожному районному центрі, запрацювали курси з вивчення німецької мови. Їх відвідували службовці державних установ, учителі шкіл та багато молоді.

У грудні 1941 року відновив роботу Бобринецький сільськогосподарський технікум. Поряд із професійними знаннями, учням 1-го та 4-го курсів викладали курс української літератури. З 15 грудня в технікумі розпочали роботу хорівий і музичний гуртки. Випуск агрономів з IV курсу запланували зробити в березні 1942 року. 15 жовтня 1942 року технікум знову запрацював. Всіх учнів, які з'явилися на заняття, поселили в гуртожиток. При технікумі діяли підготовчі курси для учнів з обсягом знань за 5-6 клас. На I курс зарахували юнаків із освітою не нижче 7 класів. Технікум готував середніх агроспеціалістів широкого профілю. Про роботу цього навчального закладу та про умови вступу на навчання періодично повідомляла газета «Українські вісті». 28 жовтня 1942 року технікум здійснив перший випуск – 15 колишніх учнів отримали дипломи «молодших агрономів».

Наприкінці серпня 1942 року розпочався прийом заяв на I та II курси до Шамівського агротехнікуму. Для вступу учням запропонували здати екзамени з математики, фізики, української мови та географії в обсязі знань за 7 класів. Екзамени розпочиналися 15 вересня і тривали 10 днів. 1 жовтня 1942 року технікум планував розпочати роботу. Учителів початкових класів готували в учительській семінарії м. Олександрії.

Улітку 1942 року розпочався прийом заяв від 13-16-річних юнаків з освітою не нижче 6 класів до Кіровоградського ремісничого училища. Училище готувало майстрів ливарної справи, ковалів, токарів, слюсарів, теслярів, електромеханіків. Термін навчання був розрахований на 3 роки. Реміснича сільськогосподарська школа відкрилася і в м. Олександрії. До неї брали учнів віком від 15 до 30 років з освітою 7 класів і вище.

З 1 вересня 1942 року передбачалося відкриття середньої сільськогосподарської школи з 4-річним терміном навчання в м. Новогеоргіївську. Завдання школи – готувати фахівців з усіх галузей сільського господарства. Також з 1 вересня 1942 року планувалося розпочати навчання в ремісничій школі по дереву й металу в м. Новогеоргіївську та вищепочаткової школи з ремісничим відділенням по дереву в с. Микільському Новогеоргіївського району. Чи дослухався Олександрійський гебітскомісар до пропозицій старшого інспектора народної освіти Мусієнка, – невідомо.

Тяжке передвоєнне життя та власне війна посиротили тисячі дітей –

жителів області. Сиротами, опікувалися дитячі будинки, створені ще до війни в Кіровограді, Олександрії, Новоукраїнці, Новогеоргіївську, в с. Липовеньки Голованівського району. Усі вони діяли і в роки окупації. Влада (як окупаційна, так і українська) справу нагляду за дитбудинками переклала на відділи освіти. Велику матеріальну допомогу дитбудинкам надавали Комітети Допомоги, які для сиріт збирали пожертвування.

Так, особливу турботу громадськості викликали умови проживання вихованців дитячого будинку № 2 м. Кіровограда, що діяв по вул. Миргородській. Комісія з лікарів, які в жовтні 1942 року перевірили дитбудинок щодо санітарного стану, констатували тяжкі умови проживання сиріт: відсутня білизна, твердий та м'який інвентар, в кімнатах брудно, санобробка дітей вчасно не здійснюється, відсутнє мило, діти брудні, обірвані, босі. І це в той час, коли на утримання дитбудинку для сиріт № 2 Комітет Допомоги витрачав досить великі суми, зокрема на зарплату 20 працівникам (стільки їх працювало на 10 листопада 1942 року).

Ніхто не міг зарадити сиротам-євреям. Їх нацисти виявили і всіх знищили. Ця страшна трагедія відбулася в дитбудинках с. Липовеньки та в м. Новоукраїнці.

Інших сиріт, переважно в селах, «патрунували». Вони перебували в набагато кращих умовах, ніж вихованці дитячих будинків, хоча і їхнє життя було доволі складним. «Патруновані» жили або в гуртожитках, або на квартирах в односельчан. Тільки в Новогеоргіївському районі на «патрунуванні» в травні 1942 року перебували 160 сиріт. Усіх їх переписали, поцікавилися причинами сирітства, встановили їхній вік та умови проживання. Так, по Ревівській сільуправі «патрунованих» проживало 6 дітей, по Іванківській – 9, по Скелівській – 8, в с. Григорівка проживали 8 сиріт, привезених перед війною з м. Харкова, по Андрусівській сільській управі сиріт числилося 10 (5 хлопців і стільки дівчат). У травні 1942 року Новогеоргіївська райуправа замовила в райспоживспілці 116 пар дитячого взуття для дітей-сиріт, однак у червні замовлення збільшили до 160 пар – відповідно до кількості «патрунованих». Для 77 хлопців і 83 дівчат замовили фактично один вид взуття – ботинки. Все літо сільські сироти працювали в громадських дворах, отримуючи норму харчування на вироблені трудовні.

29 вересня 1942 року Новогеоргіївська райуправа направила в села листи, в яких наказала сільським старостам «над всіма круглими сиротами та безпритульними встановити чіткий контроль за їх поведінкою та роботою і перевірити по списку, хто з них є соціально та політично небезпечним, що може красти, робити злочини, виступати проти існуючого порядку». Всіх «небезпечних» наказали передати до жандармерії. Зі 160 «патрунованих» дітей тільки двоє, які проживали в с. Подорожнє, виявилися схильними, як про це повідомили з сільуправи, до «антисоціальних вчинків».

Отже, функціонування переважно початкових шкіл в роки нацистської окупації свідчило про те, що гітлерівці впроваджували політику деградації жителів області в освітньому плані. Відлучення дітей і молоді від досягнень

світової науки, позбавлення більшості з них права оволодівати точними і природничими науками яскраво свідчило про те, що діючий механізм духовного пригнічення народу планомірно знищував його розумовий потенціал.